

УДК 351.72.

О. Ф. Філонюк,
здобувач кафедри економічної політики,
НАДУ при Президентіві України

ШЛЯХИ ГАРМОНІЗАЦІЇ ВІДНОСИН МІЖ ДЕРЖАВНИМИ Й РИНКОВИМИ СУБ'ЄКТАМИ НА СТРАХОВОМУ РИНКУ УКРАЇНИ

У статті розглянуті проблеми впровадження державних механізмів регулювання страхування та напрями їх вирішення шляхом гармонізації відносин між державними й ринковими суб'єктами на страховому ринку України.

In the article the considered problems of introduction of state mechanisms of adjusting insurance and directions of their decision are by harmonization of relations between state and market subjects at the insurance market of Ukraine.

ного завдання підвищення ефективності страхової діяльності містить як певні цілі (забезпечення надійного страхового захисту), так і методи її досягнення (розробка, прийняття законодавчих і нормативних актів та контроль за їх виконанням).

Методи реалізації загальної мети державної політики, зміст державних заходів на страховому ринку України повинні визначатися, виходячи з наявних потреб, які існують як на страховому ринку України, так і в економіці взагалі.

Серед найважливіших напрямів вдосконалення системи державного регулювання страхового ринку, на нашу думку, слід виділити необхідність розробки нормативної правової бази для діяльності усіх суб'єктів страхового ринку, активізацію юридичної, економічної, політичної та дипломатичної роботи щодо інтеграції України до міжнародних організацій та союзів, які визначають механізми функціонування глобального ринку страхових послуг [7]. Актуальним залишається питання формування об'єднаних страховиків за певними напрямками та видами страхування. Потребують уваги економічні та юридичні аспекти вдосконалення співвідношення обов'язкового та добровільного страхування, активнішою має бути соціальна спрямованість страхування, більш захищеною повинна стати інвестиційна діяльність страхових компаній.

Отже, державна стратегічна політика регулювання страхового ринку повинна спиратись на концептуальні засади щодо розвитку страхового ринку в Україні, така концепція сприяла б цілеспрямованим та узгодженим діям державних та недержавних структур щодо забезпечення надійного страхового захисту як юридичних, так і фізичних осіб.

Без участі держави у процесі формування та розвитку страхового ринку неможливо вирішити і питання врегулювання та вдосконалення юридично-нормативної бази щодо обліку, аудиту, бухгалтерської звітності та статистичних даних, адже світовий досвід переконує, що не можна вести бухгалтерський облік страхової компанії так само, як на звичайному підприємстві. Страхування має свою специфіку, яка визначена самою природою страхування, яке побудоване на солідарній відповідальності та вимагає безумовного виконання страховиком його зобов'язань перед страхувальником.

Отже, юридично-нормативна база бухгалтерського обліку страхової компанії повинна передбачати механізм врахування в системі обліку страховика реальної можливості передачі резервів перестраховиківі, вона має передбачати необхідність формування резервів для майбутніх виплат, які належить робити страховику після узгодження спірних пи-

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ЧИ ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

Сучасний етап розвитку світової економіки та міжнародних відносин, процеси ринкової трансформації національної економіки, входження України в систему світових господарських зв'язків зумовлюють необхідність розвитку страхового ринку з урахуванням світового досвіду та національних особливостей. Однією з центральних проблем підвищення ефективності механізмів державного регулювання страховим ринком України є впорядкування відносин між державними й ринковими суб'єктами ринку страхових послуг.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ, В ЯКИХ ЗАПОЧАТКОВАНО РОЗВ'ЯЗАННЯ ДАНОЇ ПРОБЛЕМИ І НА ЯКІ СПИРАЄТЬСЯ АВТОР

Сьогодні в Україні формується новий напрям досліджень страхових відносин, який знайшов відображення в роботах провідних вітчизняних учених В.Д. Базилевича [1], А. А. Самойловського [2], А.В. Нечипорук [3].

Вивчення фундаментальних управлінських питань знайшло своє відображення в роботах В.Д. Бакуменка [4], В.В. Голубь [5], В.М. Рижих [6], П.Л. Штефюк.

НЕВИРШЕНІ РАНІШЕ ЧАСТИНИ ЗАГАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ, ЯКИМ ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ СТАТТЯ

Однією з найбільш актуальних у теорії і практиці сучасного вітчизняного страхування є проблема управління розвитком страхового ринку. На сьогодні найбільш нагальною проблемою, що потребує подальшого дослідження, є недосконалість механізмів державного регулювання страховим ринком України.

Мета статті — дослідити напрями вдосконалення системи державного регулювання страхування та запропонувати шляхи гармонізації відносин між державними й ринковими суб'єктами на страховому ринку України.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ З ПОВНИМ ОБГРУНТУВАННЯМ ОТРИМАНИХ НАУКОВИХ РЕЗУЛЬТАТІВ

Підвищення ефективності страхування та його впливу на економіку країни — загальна мета державної політики. Формулювання спіль-

тань зі страхувальником, отримання необхідних юридичних документів, висновку експертів та відповідних фахових служб.

Державне регулювання страхової діяльності, окрім усього іншого, передбачає необхідність формування інформаційного масиву даних для оперативної та аналітико-статистичної діяльності. Отже, на порядку денному постає проблема розробки системи даних та впровадження відповідних форм для їх збору та порядку звітності (відповідальності за об'єктивність, своєчасність та повноту інформації).

Мають рацію пропозиції фахівців, котрі пропонують диференціювати масиви інформації. І це логічно, оскільки дані, яких вимагають податкові служби, повинні відрізнитись від тих, що надсилаються страховиками до статистичних органів. Інформація, яка повинна надходити до департаменту, має дещо відрізнитись від тої, якої потребують і мають страхувальники. У той же час у спеціальній пресі та у засобах масової інформації повинні бути свої обсяги та своя форма подачі матеріалу.

Отже, проблема інформативно-статистичного та бухгалтерсько-аналітичного забезпечення страхового бізнесу — проблема дуже актуальна і потребує не тільки уваги та професійних знань, а й вимагає водночас належних коштів та певних зусиль державних органів влади з координації й урівноваження інтересів усіх зацікавлених суб'єктів та структурних підрозділів ринкової економіки.

Регулюючий вплив держави на економічні процеси, що відбуваються на ринку страхових послуг, об'єктивно повинен бути відчутним, оскільки інтернаціоналізація господарського життя, інтеграція економіки України до світового економічного простору вимагає встановлення таких механізмів впливу держави на ринок страхування, які були б адекватними тим, що уже діють в інших країнах міжнародної співдружності.

Зокрема, в країнах, що входять до Європейського Союзу, спостерігається високий рівень узгодженості параметрів виміру та механізмів впливу на страхувальників, страхувальників та посередницької структури. Якщо певна країна бажає співпрацювати або здійснювати економічні операції купівлі-продажу в межах Європейського Союзу або з окремими країнами, їй необхідно уніфікувати свою законодавчу базу до законодавчої бази міжнародного співтовариства, стандартизувати форми звітності, забезпечити умови для зіставлення, порівнювання результатів діяльності суб'єктів страхового ринку.

У цілому, вимоги міжнародного страхового бізнесу до системи державного регулювання в межах національної економіки передбачають,

щоб національний страховий ринок був стабільним, а отже, втручання державних органів у страхову діяльність має бути врегульована стандартами та законодавчими актами, сприяти розвитку реальної і здорової конкурентності у діяльності страховиків, забезпечувати прозорість інформації. Держава має сприяти цивілізованим методам інтеграції страхового бізнесу до глобального ринку страхових послуг.

Діючі моделі державного регулювання ринку страхування передбачають пошук оптимального співвідношення внутрішніх сил ринкового саморегулювання та безпосереднього впливу державних органів нагляд. За перехідної економіки основний тягар припадає на державні органи нагляду за страховою діяльністю, адже для нестабільного ринкового середовища, відсутності чітко визначеної стратегії розвитку та макроекономічної стабільності можливості ринкової саморегуляції досить обмежені й не можуть реально забезпечувати потреб страхового захисту від наявних ризиків. Важливою передумовою якісних зрушень в регулюванні страхового ринку є рівень підготовки кадрів, особливо фахівців андеррайтингу та аудиту.

Щоб страховий ринок функціонував стабільно, а страховики були спроможні виконувати свої зобов'язання перед страхувальниками, а також, щоб була належна керуваність та гарантованість страхового підприємництва, недостатньо вдосконалювати лише законодавство, що регулює страховий ринок. Необхідно розробляти та впроваджувати торговельний, цивільний, господарський, податковий, страховий кодекси, вдосконалювати фінансове і банківське законодавство. Конче необхідним є створення усієї сукупності законодавчих актів, які б охоплювали усі сектори ринкової економіки, сприяли упорядкованню взаємовідносин між усіма суб'єктами ринку на усіх фазах процесу відтворення.

Регулювання страхового ринку передбачає належний рівень розвитку сучасної системи бухгалтерського обліку та аудиту. Адже саме на підставі даних бухгалтерського обліку та висновків аудиторів можна отримати інформацію, яка цікавить страхувальників, інвесторів, менеджерів усіх рівнів та державні органи нагляду і податкові служби. Методи бухгалтерського обліку покликані забезпечувати реальну оцінку економічного стану страхової компанії, показувати дійсні розміри прибутків та витрат. Система бухгалтерського обліку має передбачати єдину в межах держави методику та єдині стандарти обліку для страхових компаній. Зазначимо, що національні стандарти мають бути зіставними із діючими міжнародними стандартами

та методами ведення бухгалтерського обліку. Дуже важливо досягти того, щоб бухгалтерська звітність була максимально зрозумілою, не давала підстав для різнобічного тлумачення того чи іншого показника. Інформація має бути повною, всебічною і прозорою, надаватись своєчасно і у повному обсязі згідно діючого законодавства.

При ринкових відносинах, коли кожен суб'єкт ринку має реальну можливість вільно розпоряджатись своїми ресурсами, самостійно обрати стратегію й тактику своєї бізнесової діяльності, державний орган нагляду за страховою діяльністю повинен діяти лише в межах своїх повноважень, тобто контролювати виконання страховиком чинного законодавства.

Не менш важливим заходом державного регулювання страхової діяльності є удосконалення податкової політики у сфері страхування.

На сьогодні загальний стан економіки, фінансів підприємств та доходів населення не дає можливості направляти достатні кошти на цілі страхування. Цьому значною мірою сприяє діюча система оподаткування та система регулювання фінансів підприємств. Лише по обмежених видах страхування страхові платежі можна зараховувати на собівартість продукції, а лєвова їх частка сплачується лише з прибутку. Аналогічна ситуація і з платежами громадян, сплачених ними на цілі страхування, які не враховуються у неоподаткованому доході фізичних осіб. Також страхове відшкодування, яке отримують громадяни, оподатковується, що принижує його компенсуючу роль [7].

Дійсно, вирішення зазначеної проблеми потребує виваженого підходу, адже запровадження вищезазначених норм призведе до зменшення оподаткованої бази зазначеної категорії платників податку. Проте позитивний ефект, якого може бути досягнуто за умов здійснення цього кроку, може бути набагато більшим, ніж втрати бюджету. Наприклад, збільшиться соціальний ефект, адже за вищезазначених умов досягається підвищення рівня соціальної захищеності громадян в той час, коли рівень соціального страхування не дозволяють повною мірою реалізувати програму соціального захисту населення, забезпечення його необхідною медичною допомогою, не кажучи вже про підвищення економічного ефекту від цього кроку.

Збільшення економічного ефекту буде досягатися через те, що підприємства у нестійких перехідних умовах будуть забезпечені страховим захистом, будуть мати впевненість у завтрашньому дні, у гарантії відшкодування збитків (у разі виникнення страхового випадку) і, як наслідок, сприятиме сталому функціонуванню підприємств. А це вже

створює умови для збільшення обсягів виробництва товарів, бази оподаткування. Тобто усі втрати бюджету на початковому етапі запровадження зазначених норм з часом були б перекриті завдяки стабільній роботі підприємств і зниженню соціальної напруги у суспільстві.

Страхові платежі мають бути визнані суспільно необхідними витратами, які забезпечують безперервність суспільного виробництва, економічну, соціальну і екологічну стабільність у суспільстві. В зв'язку з цим виникає необхідність включення витрат на страхування у підприємств до валових витрат, а у громадян відповідно виключення їх з бази оподаткування. Ці принципи повинні бути закладені у основу мір по підвищенню ефективності використання потенціалу страхування як важливого елемента економіки.

Важливим елементом державного регулювання страхової діяльності в умовах перехідної економіки є інвестиційна діяльність страховиків. На сьогодні спрямовування страхових резервів на цілі інвестування нашою владою є на законодавчі перепопи, що не є стимулом для інвестиційної діяльності страховиків. Рішення щодо надання можливості страховикам здійснювати довгострокові інвестиції тільки в галузі житлового будівництва було прийнято в 1996 році Верховною Радою України при винесенні проекту Закону України "Про страхування" на друге читання. На той час це було виважене рішення, адже страхові компанії ще не пройшли перереєстрацію і багато з них не мали достатнього розміру мінімального статутного фонду.

Треба зазначити, що в усьому світі акумульовані через страхування грошові кошти служать джерелом значних інвестицій в економіку розвинувтих держав. Причому в багатьох країнах відповідними законами закріплені принципи використання цих ресурсів виключно для інвестицій в національну економіку, що значно збільшує внутрішній інвестиційний потенціал зазначених країн. Тому, враховуючи те, що в країнах з перехідною економікою, в тому числі і в Україні, недостатність внутрішнього капіталу є серйозною проблемою, тим більше в умовах нестабільної економічної ситуації, збільшення обсягу інвестиційних можливостей страховиків України є одним з найбільш важливих чинників, які впливають на збільшення економічного ефекту від страхування.

Враховуючи важливість цього питання, держава має сконцентрувати свої зусилля на його, перш за все, законодавчому вирішенні. А саме — на внесенні змін і доповнень до ст. 30 Закону України "Про страхування" з метою надання страховикам можливості здійснювати інвестиції у вигляді фінансових та інших вкладень в економіку України з визначенням

переліку пріоритетних проектів, які є найбільш важливими і спрямовані на структурну перебудову економіки України.

Крім того, необхідно закласти в інвестиційну діяльність страховиків принципи, які б сприяли здійсненню ними довготермінових капіталовкладень у найбільш пріоритетні науково-господарські галузі економічного комплексу України, завдяки яким забезпечується виробництво конкурентоспроможних товарів та послуг, а також розвиток експортного потенціалу країни. Однак, без забезпечення державними гарантіями інвестиційної діяльності страховиків при цьому не обійтися.

Але треба мати на увазі, що цей захід на страховому ринку України повинен здійснюватися в руслі забезпечення і відповідати вимогам безпечності та прибутковості, а також сприяти підвищенню рівня диверсифікації та ліквідності термінів погашення валютних активів і зобов'язань, хоча може існувати необхідність робити тимчасові винятки з останнього принципу. У будь-якому випадку, слід брати до уваги поточне економічне середовище у країні.

Разом з тим, інвестиційні правила для страхових компаній слід координувати з правилами в інших фінансових сферах, так щоб вони не викривляли конкуренцію і не заважали розвитку фінансового сектора в цілому.

Особливої уваги держава має приділити вирішенню проблем в здійсненні перестраховування. Після розпаду монополістичної системи діяльність з перестраховування в нашій країні набирає оберти. У колишньому СРСР перестраховуванням займався окремий підрозділ державної монополії. Його діяльність обмежувалась виключно хеджуванням ризиків, пов'язаних з видами страхових послуг, що передбачали розрахунки в іноземній валюті. Страхова монополія брала на себе усі ризики, пов'язані з внутрішнім страхуванням. Таким чином, обсяг операцій з перестраховування був обмежений, а оборот — незначний.

Після проголошення незалежності України, в нестійких перехідних умовах діяльність з перестраховування помітно зростає, в основному завдяки розвитку ринку страхових послуг у цілому. Однак, незважаючи на потужні ринкові сили, діяльність з перестраховування зустрічається в Україні з серйозними труднощами, оскільки багато страхових компаній не мають значної капітальної бази і тому схильні надмірно залежати від договорів перестраховування. Часто виникає така ситуація, коли компанія залишає собі лише обмежену частку ризиків. Все це призводить до того, що лівова частка від суми страхових премій, тобто потенційні внутрішні інвестиційні ресурси України, надходять до іно-

земних перестрахових компаній, що також негативно впливає на валютний ринок України, оскільки призводить до відтоку валютних коштів за кордон.

Крім того, не слід нехтувати забезпеченням встановлення міцної капітальної бази вітчизняних страховиків. Адже це має велике значення з точки зору перестраховування. Компанії з обмеженим капіталом змушені передавати ризики іноземним перестраховим компаніям, це особливо стосується великих і складних накопичених ризиків. Тому держава з плином часу повинна постійно підвищувати вимоги до статутних фондів страховиків. Саме за умов постійного зміцнення капітальної бази, частка переданих ризиків буде зменшуватись відносно тієї частини ризиків, які компанії забезпечує самостійно. Але це зовсім не означає, що перед страховою компанією стоїть завдання повністю покрити за допомогою власних коштів усі взяті на себе ризики, адже це неможливо. Тут потрібна вивірена політика, за якої основною метою укладання договорів перестраховування є безпека за підходящою ціною.

Не менш важливим заходом державного регулювання страхової діяльності за умов переходу до ринкової економіки, яке потребує державного вирішення, є низький рівень діяльності зі страхування життя, яке виступає важливим інструментом заохочення інвестицій громадян в економіку будь-якої країни.

Серед найважливіших заходів державного регулювання страхової діяльності у сфері страхування життя має стати створення механізму надання громадянам гарантій повернення втрачених коштів у разі банкрутств страхових компаній при здійсненні страхування життя, що дозволить не тільки підвищити соціальний захист населення України, а й залучити значні грошові кошти, які зараз знаходяться на руках у населення, на інвестиційні цілі.

На нашу думку, цим механізмом має стати створення централізованого фонду страхових гарантій, проте не в добровільному порядку, як це передбачено в ст. 32 Закону України "Про страхування", а в обов'язковому, спочатку при здійсненні страхування життя, наступний етап — при здійсненні ризикових видів. Дійсно, спочатку це негативно вплине на діяльність із страхування життя, але з метою відновлення довіри населення та втрачених позицій без цього рано чи пізно, але не обійтися.

У будь-якому випадку, при розгляді цього питання або винесенні рішення щодо обов'язкового створення гарантійного фонду страховиками слід співвіднести, з одного боку, переваги від здійснення цього кроку, а саме — відновлення довіри до страхування, а також забезпечення гарантій щодо страхових виплат

по зобов'язаннях неплатоспроможних компаній, з іншого боку — недоліки, пов'язані із створенням фонду, що полягають у послабленні фінансової міцності компаній-учасників фонду.

Враховуючи вищесказане, можна зробити висновок, що створення централізованого гарантійного фонду для компенсації громадянам втрат від банкрутств страховиків має стати одним із найбільш прийнятних і перспективних заходів державного регулювання страхової діяльності в Україні з метою підвищення її надійності та забезпечення довіри населення до страховиків у довгостроковому плані.

Крім того, на нашу думку, у світли потенційної економічної та суспільної ролі страхування життя, а також вищезазначених перешкод, потрібно розглянути можливість створення податкових стимулів з метою сприяння розвитку цього виду. Таким стимулом можуть стати, наприклад, відновлення норми, згідно з якою доходи, отримані страховими компаніями із страхування життя при розміщенні страхових резервів, звільняються від оподаткування.

Для ефективного функціонування страхової діяльності дуже важливим заходом державного регулювання має стати сприяння формуванню та розвитку розгалуженої системи актуарної служби.

Актуарії відіграють важливу роль у забезпеченні того, що страхові компанії належним чином застосовують стандарти бухгалтерського обліку. Їх роль у забезпеченні якості процедур внутрішнього контролю також є значною, адже актуарії з визнаним професійним рівнем можуть відповідати за оцінку довгострокових зобов'язань, перевірку відповідності між активами і зобов'язаннями, за дотриманням вимог щодо запасу платоспроможності, а також відповідати за контроль фінансової звітності страхових компаній.

Крім того, актуарії спільно з органом державного нагляду за страховою діяльністю можуть здійснювати нагляд за фінансовим здоров'ям страхових компаній. Враховуючи це, страхові компанії будуть контролюватися великою кількістю професіоналів високого рівня. У деяких зарубіжних країнах з розвинутим ринком страхових послуг діапазон обов'язків актуаріїв ще ширший. Таким чином, робота актуаріїв підтримує роботу державних органів страхового нагляду.

Саме виходячи із об'єктивної потреби страхової діяльності і державного органу страхового нагляду у актуарних службах, важливою складовою державного регулювання на страховому ринку України є заохочення формування та розвитку цих професійних організацій, чиї функції включають контроль за дотриманням професійних стандартів, за-

безпечення їх адекватного професійного розвитку, а також розробку і прийняття відповідних стандартів професійної практики.

У поточних суспільних умовах держава робить важливий внесок у розвиток ринку страхування та підвищення ефективності страхової діяльності.

Хоча базова теорія страхування та його функції є загальними, методи її пристосування до конкретних ситуацій у різних країнах відрізняються один від одного. Органи державного регулювання і нагляду повинні завжди пристосовуватись до специфічних умов кожного конкретного ринку страхових послуг.

Страхова діяльність у країнах з перехідною економікою підлягає значним змінам. За останні роки у нашій країні відбулось багато подій. Ми повинні навчатись на цьому досвіді та добре уявляти перспективи на майбутнє. Україна на власному досвіді дізналась, що банкрутство страхових компаній та інших фінансових установ перешкоджає здоровому росту економіки, а у деяких випадках спричиняє суспільну нестабільність.

Тому кінче потрібно швидко створити ефективний механізм державного регулювання, а також дієвий страховий ринок на належному законодавчому фундаменті. Цьому, на нашу думку, має сприяти поступове формування Страхового кодексу, який би вмістив у себе весь комплекс законодавчих актів у сфері страхування, а також запровадження динамічного державного нагляду за страховою діяльністю.

Страхове законодавство має бути зведене у Страховий кодекс, який повинен з'єднати всю сукупність законодавчих актів, що мають відношення до того чи іншого аспекту страхової діяльності. Розробка і запровадження Страхового кодексу дозволить охопити усі сфери страхової діяльності, сприятиме упорядкуванню взаємовідносин між усіма її суб'єктами і разом з цим значно спростить законодавчу базу, знищить усі непорозуміння, які з'являються через протиріччя різних норм в різних законодавчих актах.

ВИСНОВКИ З ДАНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

За умов перехідної економіки, коли кожен суб'єкт страхової діяльності в Україні має реальну можливість здійснювати самостійно свою підприємницьку діяльність, перед державою постають завдання щодо забезпечення сприятливого розвитку усіх галузей і видів страхування. З цією метою необхідно встановити оптимальне сполучення обов'язкової та добровільної форм страхування, створити розгалужену інфраструктуру страхового ринку, міцну законодавчу базу, сформувати національний перестраховий ринок та

умови для забезпечення страховим захистом найбільш небезпечних і значних ризиків. Крім того, необхідно створити систему стимулів — економічних, соціальних, правових, з метою активізації участі населення у придбанні страхових послуг, забезпечивши при цьому безумовні правові й фінансові гарантії виконання страховиками зобов'язань перед страхувальниками. Поряд з цим, сучасна страхова діяльність потребує вжити необхідних заходів, спрямованих на підтримку гарантії незалежності органів державного нагляду за страховою діяльністю, сприяння розвитку ринкових механізмів, які створюють умови для існування прозорості регуляторних рішень, належного управління і справедливої конкуренції на страховому ринку України.

Запропоновані шляхи та напрями вдосконалення страхової діяльності в Україні, на нашу думку, дозволять прискорити створення повноцінного страхового ринку як об'єктивного атрибуту ринкової економіки та сприятиме відновленню довіри страхувальників до страховиків.

Література:

1. Базилевич В.Д. Страхування: Підручник / В.Д. Базилевич, О.Ф. Філонюк, А.С. Криклій та ін. — К.: Т-во "Знання", 2008. — 351 с.
2. Самойловський А.А. Державне регулювання страхової діяльності в Україні: дис. ... кан. екон. наук: 08.02.03 / А.А. Самойловський. — К., 2000. — 182 с.
3. Нечипорук А.В. Теорія та практика страхового ринку в Україні / А.В. Нечипорук. — Х.: Нац. Ун-т внутр. справ, 2004. — 300 с.
4. Бакуменко В. Виявлення комплексу проблем державного управління процесами європейської та євроатлантичної інтеграції України / В. Бакуменко, Д. Безносенко, С. Кравчурко, О. Шевченко // Вісн. НАДУ. — 2006. — № 1. — С. 128—141.
5. Голубь В.В. Державно-управлінська взаємодія: постмодерністські тенденції / Голубь В.В. // Удосконалення механізмів державного управління та місцевого самоврядування: матеріали науково-практичної конференції за міжнародною участю (10.04.2009) / За заг. ред. В.К. Присяжнюка, В.Д.Бакуменка, Т.В. Іванової. — К.: Видавничо-поліграфічний центр Академії муніципального управління, у 2-х частинах, Ч.1, 2009. — С. 58—64.
6. Рижих В.М. Державне управління науково-технічним прогресом: дис. ... д-ра наук з держ. упр.: 25.00.05 / Р.В. Миколайович // Національна академія держ. управління при Президенті України. — К., 1999. — 367 с.
7. Штефюк П.А. Страхування / П.А. Штефюк, Т.Ю. Штефюк. — Чернівці: Прут, 2001. — 60 с.

Стаття надійшла до редакції 24.12.2009 р.